

HARDOMILJE - NE ZABORAVI

ŽRTVE II. SVJETSKOG RATA, PORÁČA I DOMOVINSKOG RATA NA HARDOMILJU

Hardomilje, kolovoza 2011.

Prigodno izdanje uz blagoslov spomenika hardomiljskim žrtvama

Priredio:

- Stipe Bubalo

Korišteni izvori:

- Florijan Boras: Spomenica ljubuškim žrtvama, Ljubuški 1998.
- Jure Rupčić (ur.): Hardomilje Prošlost Ljudi Običaji, Hardomilje 1998.
- Mučenici hercegovačke franjevačke provincije, Mostar 1995.
- Rad dr. fra Roberta Jolića napisan za predavanje o fra Leonardu Rupčiću održano 31. srpnja 2009., prvi dan trodnevnice sv. Stjepanu u crkvi na Hardomilju

Izdavač:

- Hrvatsko kulturno društvo Napredak - Podružnica Ljubuški

Za Izdavača:

- Ivana Barišić

Tisak:

- Tiskara "Plečaš" Metković

Grafička priprema:

- Bojan Galić

Tiraž:

500 kom.

MRTVIMA KOJI ŽIVE

*Ako su zvijezde stale
nad njihovim tjemena
u času poljupca olova
ako su zvijezde stale*

*Ako su ruke zaleđene
s prstom istine u zraku
u toplom trenutku
ako su ruke zaleđene*

*Ako su usta nijema
za neizgovorenu ljubav
u času nepravde ostala
ako su usta nijema*

*Oni nisu mrtvi
u nama žive
s nama se i danas bore
govore
dozivaju
vole*

Tvrtko Jelić, Kršni zavičaj 1972.

ŽRTVAMA DRUGOG SVJETSKOG RATA, PORAĆA I DOMOVINSKOG RATA SELA HARDOMILJE

"Smrt je u njihovoj smrti poražena. Mrak je u njihovu plamenu raspršen. Mržnja je u njihovoj ljubavi sažgana. Nasilje je njihovom nevinošću razoružano.

Obranili su ne prolazne vrijednosti i tako i sami postali ne prolazni. Jer, znali su da samo ono ne umire za što se umire. Smrt je bila skupa karta u život, svetost, besmrtnost i slavu, njihovu i njihova naroda. Ali je upravo tim dragocjenija.

Drugi su živjeli, pa umrli. Oni su umrli, pa žive. Koji su pucali na njih ubili su sebe. Koji su palili njih spalili sebe. Zatornici se njihovi odmetnuše u bogove, a nisu bili sposobni biti ni ljudi."

dr. fra Ljudevit Rupčić

BANDUR		
ILIJA	Jozin	1904. - 1944.
IVAN	Jozin	1910. - 1944.
DRAGO	Ilijin	1933. - 1945.
ILIJA	Marijanov	1909. - 1945.
BORAS		
FRANO	Ilijin	1871. - 1942.
MANDA	r. Limov	1882. - 1942.
JAKA	Franina	1915. - 1942.
ILIJA	Stipanov	1921. - 1942.
FERDO	Ivanov	1924. - 1945.
DAMJAN	Jozin	1925. - 1944.
JURE	Božin	1919. - 1945.
MIRKO	Ilijin	1906. - 1944.
VICE	Augustinov	1925. - 1945.
IVAN	Jurin	1917. - 1944.
KARLO-MILE	Bonin	1919. - 1946.
PERO	Matin	1913. - 1941.
BUBALO		
IVAN	Božin	1903. - 1945.
STANA	r. Vištica	1894. - 1945.
MIRKO	Božin	1922. - 1945.
PERO	Božin	1927. - 1945.
STIPE	Franjin	1921. - 1944.
IVAN	Andrijin	1921. - 1945.
JOZO	Andrijin	1922. - 1950.
FRANJO	Ilijin	1921. - 1945.
ČUŽE		
JAKOV	Ivanov	1923. - 1943.
GADŽE		
MIJO	Jurin	1910. - 1941.
STANKO	Ivanov	1919. - 1945.
GRBAVAC		
ANTE	Ivanov	1910. - 1945.
MARA	r. Markotić	1903. - 1946.
ALBERT-FERDO	Matin	1924. - 1944.
IVAN	Perin	1919. - 1945.
JURE	Markov	1909. - 1945.
JURE	Ilijin	1922. - 1945.
MARIJAN	Ilijin	1928. - 1944.
MATE	Franin	1910. - 1945.
RAFO	Matin	1921. - 1945.
STIPAN	Marijanov	1920. - 1945.
STOJAN	Perin	1921. - 1944.
VESELKO	Antin	1922. - 1945.

JELINIĆ		
JURE	Franin	1923. – 1945.
KRAVIĆ		
IVAN	Matin	1919. - 1945.
JOZO	Matin	1916. - 1941.
MANDIĆ		
ANTE	Matin	1900. - 1945.
IVAN	Markov	1922. - 1944.
ANTE	Markov	1924. - 1945.
NIKOLA	Markov	1926. - 1945.
BLAŽ	Ivanov	1920. - 1942.
SKENDER	Ivanov	1926. - 1945.
DRAGO	Jozin	1915. - 1945.
LUKA	Jozin	1918. - 1943.
FRANO	Markov	1917. - 1945.
STIPAN	Markov	1923. - 1945.
LUKA	Nikolin	1901. - 1942.
RADOSLAV	Lukin	1926. - 1944.
MIRKO	Franin	1909. - 1945.
SLAVKO	Marijanov	1924. - 1944.
PETAR	Jurin	1927. - 1945.

MILOŠ		
STOJAN	Antin	1915. - 1945.
LJUBO	Antin	1921. - 1943.
RUPČIĆ		
fra LEONARDO	Matin	1907. - 1945.
TOMA	Marijanov	1908. - 1945.
IVAN	Jurin	1899. - 1944.
JURE	Mijin	1912. - 1945.
JURE	Jozin	1920. - 1945.
VUKŠIĆ		
BOŽO	Petrov	1908. - 1945.
IVAN	Petrov	1914. - 1945.
DOMOVINSKI RAT		
MARIO MANDIĆ,	Veljkin	3.3.1971. - 12.11.1991.
IVAN JELINIĆ,	Jozin	5.9.1955. - 25.5.1992.

Mrtvi, a živi

Već dulje vrijeme, u Hercegovini — a i u cijeloj Hrvatskoj — odigravao se apokaliptičan scenarij s najužasnijim prizorima koji je od vremena do vremena poprimao katastrofalne oblike. Ništa se od toga nije dogodilo slučajno. Poznati su i uzroci i začetnici zala i njihove žrtve. Prikrivanje istine o tome vodilo bi novom nastupu zla, a bezuvjetno opraštanje starim zločincima bio bi snažan poticaj novim da rade što hoće.

Pred zločincima i njihovim zločinima ne smije se ostati nijem ni skrstiti ruke. Oni nisu ni svemoćni ni vječni. Samo je Bog svemoćan i vječan.

Borba protiv zaborava borba je za istinu i pravdu protiv laži i zločina. To je najmanje što se mora učiniti. Svijet je bez svjedoka zbunjen. Bez njihova svjetla luta, bez njihova svjedočanstva trune. Zato, tko ubija svjedoke ili ih odbija, ubija istinu i svjedoči daje i sam zločinac.

Zločin se može oprostiti pokajanjem i zaboraviti, ako su umrli kojima je učinjen. Ali, istina o njem ne zastarijeva.

Komunizam nije mogao zamisliti svijet i život bez sebe. Borio se do zadnje kapi tuđe krvi da ostane. Unatoč svom radikalnom ateizmu vjerovao je da može živjeti samo od ubijanja ljudi. Pritom je u svom etičkom primitivizmu krvave revolucije katkad sebi dopuštao luksuz variranja zlodjela. Jedne je ubijao na licu mjesta, a druge je najprije zvjerski mučio pa ubio. Jedne je mučio, ubijao i u Neretvu bacao, a druge je "počastio"

potpunom paklenom "liturgijom" i pretvorio u pepeo. Tako je štitio sebe, "oslobađao" ljude i "gradio bolju budućnost" svijetu.

Ipak, komunizam je, osiguravajući sebe, uništio sebe. Otišao je, a nije se ni pokajao. Tako je ostao dužan cijelom čovječanstvu. Propustio je posljednju prigodu da se barem pokajanjem pokaže ljudskim. Ostao je pri svjedočanstvu da se i s dvjema noge može biti zvijer.

Zlo i dobro, svetac i zvijer skinuli su krinku. Na jednoj strani pokazala se laž, mržnja, zvjerski primitivizam i krv. Na drugoj istina, ljubav, humanizam i junaštvo. U svemu su bili suprotni, osim u jednome. I krvnik i žrtva složili su se u smrti. Jedan ju je zadavao, drugi ju je prihvaćao. Jedan je njome napadao, drugi se njom branio. Jedan je njome porazio sebe, drugi je njome pobijedio i njega i sebe.

Četničko-komunistički bijes posebno se okomio na Hercegovinu, jer je u njoj vidio prostornu i idejnu prepreku širenju svoga mračnog carstva, a u franjevcima svoje zaklete neprijatelje, jer su se do krvi opirali uništavanju identiteta hrvatskog naroda i zatiranju temeljnih vrijednosti od kojih je taj narod živio.

Vanumlje i bezumlje činili su svoje, a franjevci svoje. Masovna hekatomba u kojoj ih je šezdeset i šest najokrutnije ubijeno, a od njih dvanaest spaljeno, uza stotinjak zatvorenih i zločinački mučenih, bar donekle pokazuje na jednoj strani okrutnost zla, a na drugoj odlučnost i superiornost duha.

Mučenici su branili i obranili unutarnje granice — da komunizam ne osvoji srce, um, volju i duh hrvatskog naroda, da ga ne otruje zločinačkom ideologijom i ne pretvori u moralnu močvaru. Obranili su ne prolazne vrijednosti i tako i sami postali neprolazni. Jer, znali su da samo ono ne umire za što se umire. Smrt je bila skupa karta u život, svetost, besmrtnost i slavu, njihovu i njihova naroda. Ali je upravo tim dragocjenija. Poubijani nastavili su živjeti. Iz pepela su se rodili na nov život.

Njima nije bilo najglavnije živjeti nego stvarati i svjedočiti. Oni su bili da drugi budu. Oni su umirali da drugi žive. Napredak, mir, kultura, humanizam i znanost u Hercegovini počinju njihovim imenom. Njihova širokobriješka gimnazija postala je najpoznatija i najpriznatija u bivšoj Jugoslaviji, a potom u Hrvatskoj. Iz nje su izlazili naraštaji odgojenih ljudi i poslije vrhunskih stručnjaka koji su vjerom i kulturom obogatili i Domovinu i svijet.

Kad sam na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu god. 1945. polagao ispit iz egzegeze Novoga zavjeta, koji je pisan na grčkom, bio je u svojstvu Velikoga kancelara nazočan i pokojni kardinal Stepinac. Na kraju ispita postavi jedno jedino pitanje: "Gdje ste svršili gimnaziju?" "Na Širokom Brijegu", odgovorih. A on nadoda: "I vidi se!"

Široki Brijeg je plamen stup koji ne da mraku da se spusti na Hrvatsku, svjetionik koji čuva od brodoloma, glas koji odjekuje svijetom, krik koji se čuje do neba. To je grad branitelja i svjedoka duha i slobode. Smrt je u njihovoj smrti poražena. Mrak je u njihovu plamenu raspršen. Mržnja je u njihovoj ljubavi sažgana. Nasilje je njihovom nevinošću

razoružano. Njihovim pepelom upepeljena je marksističko-komunistička ideologija. Drugi su živjeli, pa umrli. Oni su umrli, pa žive. Koji su pucali na njih ubili su sebe. Koji su palili njih spališe sebe. Zatornici se njihovi odmetnuše u bogove, a nisu bili sposobni biti ni ljudi.

Čudo branitelja i svjedoka ima i svog čudotvorca. Bila je to vjera u Krista. Vjerovali su u cijeloga Krista i u njemu nosili njegovu sudbinu. Znali su da ne će bolje proći od svog Učitelja, ali ni lošije od njega. Njihov je životni put bio Kristov Križni put, a njegov kraj Uskrsnuće. Odatle im zanosna ljubav prema Bogu i čovjeku. U svom krilu nosili su Zoru, a u tijelu Riječ. Smrt je u njihovoj smrti izgubila svoj žalac. (1 Kor 15,55). Oni su bili sposobni mijenjati svijet, a ne svijet njih. Borili su se da obrane, a ne unište, da vrijednosti promaknu, a ne zatru, da čovjeka zašтите, a ne ubiju.

Životu i vjeri pripada rizik i bez njega ih nema. Ali, nema ni smrti. "Pa ako se ljudi ne boje smrti, kako ih možeš ugroziti smrću? Besmrtni se ne mogu usmrtniti. Stoga na Širokom Brijegu umjesto svijeca plantjeli su ljudi. A tamo, gdje stižu ljudi koji odaberu Evanđelje, nazočan je i Krist. Put je k njemu obasjan, ustrt i provjeren autentičnim svjedocima. Tko god se trudi da njihove stope u Hercegovini i svoj Hrvatskoj izbrise nije prijatelj ni Bogu ni hrvatskom narodu. Jer, njihova je povijest, povijest i Crkve i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Poubijani, a živi, franjevci su nositelji religioznog i kulturnoga genija hrvatskog naroda i nepodmitljivi svjedoci njegova neslomljiva duha. U njih je zatajilo tijelo, a ne duh.

Ljudevit Rupčić, Mučenici Hercegovачke franjevačke provincije, Mostar 1995.

Kratki životopisi pobijenih Hardomiljčana

Da se ne zaboravi

1. Ilija Bandur, sin Joze i Marice Čuže, rođen 2. lipnja 1904. godine u Hardomilju. Oženjen, imao šestoro djece. Kao civil ubijen 17. travnja 1944. godine kod Dusine (Kežića Klanac). Pokopan na mjestu pogibije, posmrtni ostatci preneseni 1992. godine u staro hardomiljsko groblje.

2. Ivan Bandur, sin Joze i Anke Čuže, rođen 27. ožujka 1910. godine u Hardomilju. Oženjen, imao troje djece. Kao civil ubijen 17. travnja 1944. godine u Dusini (Kežića Klanac). Pokopan na mjestu pogibije, posmrtni ostatci preneseni 1992. godine u staro hardomiljsko groblje.

3. Drago Bandur, sin Ilije i Jake Grbavac, rođen 29. svibnja 1933. godine u Hardomilju. Kao civilna osoba (dijete) poginuo od bombe 10. lipnja 1945. godine u selu Bijača kod Ljubuškog.

4. Ilija Bandur, sin Marijana i Ive Bilić, rođen 21. srpnja 1909. godine u Hardomilju. Oženjen, imao dvoje djece. Pripadnik domobranskih postrojbi. Ubijen 1945. godine u Sarajevu od strane partizana.

Ilija Bandur, sin Joze i Marice Čuže

Damjan Boras

5. Frano Boras, sin Ilije i Ive Kordić, rođen 10. rujna 1871. godine u Hardomilju. Oženjen, imao devetoro djece. Kao civil ubijen 6. listopada 1942. godine u Višićima - općina Čapljina od strane četnika. Posmrtni ostaci preneseni u staro hardomiljsko groblje 1942. godine.

6. Manda Boras, kćer Ivana Limova, rođena 1882. godine u Višićima - općina Čapljina. Kao civil ubijena 6. listopada 1942. godine u Višićima od strane četnika. Posmrtni ostaci preneseni u staro hardomiljsko groblje 1942. godine.

7. Jaka Boras, kćer Frane i Mande Limov, rođena 1915. godine u Višićima, općina Čapljina. Kao civil ubijena 6. listopada 1942. godine u Višićima od strane četnika. Posmrtni ostaci preneseni u staro hardomiljsko groblje 1942. godine.

8. Ilija Boras, sin Stipana i Ive Nižić, rođen 2. siječnja 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi, ubijen bez suđenja 15. prosinca 1942. godine u Glini od strane partizana.

9. Ferdo Boras, sin Ivana i Stojke Kozina, rođen 13. rujna 1924. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

10. Damjan Boras, sin Joze i Mande Jelinić, rođen u Hardomilju 13. kolovoza 1925. godine. Neoženjen, pripadnik njemačke vojske. Poginuo koncem 1944. kod Konjica u oružanom sukobu protiv partizana.

Ferdo Boras

Ilija Boras

11. Jure Boras, sin Bože i Jake Grbavac, rođen 13. rujna 1919. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

12. Mirko Boras, sin Ilije i Anđe Brkić, rođen 18. ožujka 1906. godine u Hardomilju. Oženjen, imao petoro djece. Kao civil odveden i ubijen 17. travnja 1944. godine u mjestu Dusina (Kežića Klanac). Pokopan na mjestu pogibije, posmrtni ostatci preneseni 1992. godine u staro hardomiljsko groblje.

13. Vice Boras, sin Augustina i Anice Landeka, rođen 20. rujna 1925. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Ubijen u Sisku 1945. godine od strane partizana.

14. Ivan Boras, sin Jure i Ive Paradžik, rođen 22. ožujka 1917. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Ubijen 23. travnja 1944. godine u Valpovu od strane partizana.

15. Karlo-Mile Boras, sin Bone i Luce Mandić, rođen 17. listopada 1919. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik Hrvatske vojske. Zarobljen od strane partizana, mučen u logorima. Umro 1946. godine u Sarajevu, gdje je i pokopan.

16. Pero Boras, sin Mate i Matije Paponja, rođen 20. rujna 1913. godine u Hardomilju. Oženjen, pripadnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Ubijen na području Crne Gore 10. travnja 1941. godine.

Ivan Boras

Ivan Bubalo, sin Bože i Jake Rupčić

17. Ivan Bubalo, sin Bože i Jake Rupčić, rođen 2. veljače 1903. godine u Hardomilju. Oženjen, imao osmero djece. Partizani ga odveli iz kuće kao civila 5. veljače 1945. godine i ubili najvjerojatnije u Ljubuškom.

18. Stana Bubalo, kći Petra Vištice i Jake rođene Barišić, rođena 14. kolovoza 1894. godine u Hrašljanima. Udata za Božu Bubala, imala troje djece. Otjerana kao civil iz Hardomilja 28. siječnja 1945. i ubijena negdje kod Vrgorca.

19. Mirko Bubalo, sin Bože i Stane Vištica, rođen 18. siječnja 1922. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik njemačke vojske. Doveden iz logora Slavonska Požega u logor Mostar i tu je ubijen bez suđenja u lipnju 1945. godine od strane partizanskih vlasti.

20. Pero Bubalo, sin Bože i Stane Vištica, rođen 24. travnja 1927. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih jedinica. Poginuo 6. travnja 1945. godine u Blažuju, kod Sarajeva.

21. Stipe Bubalo, sin Franje i Mare Jelčić, rođen 7. srpnja 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi, teško ranjen u Zagrebu, gdje je i umro 14. siječnja 1944. godine. Pokopan na vojnom dijelu groblja Mirogoj, koje su partizani 1945. preorali uništivši svaki zemni trag njegovog života i života njemu jednakih.

Stipe Bubalo

Stanko Gadže

22. Ivan Bubalo, sin Andrije i Ive Granić, rođen 11. lipnja 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

23. Jozo Bubalo, sin Andrije i Ive Granić, rođen 23. lipnja 1922. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik Hrvatske Riječne Mornarice, zarobljen od partizana 1945. godine, mučen u sarajevskim logorima. Dovezen kući u Hardomilje, tako izmučen, umro 1950. godine. Pokopan u staro hardomiljsko groblje.

24. Franjo Bubalo, sin Ilije i Cvite Jelčić, rođen 2. siječnja 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

25. Jakov Čuže, sin Ivana i Matije Gadže, rođen je 7. listopada 1923. Oženjen, imao je dvoje djece. Pripadnik hrvatskog domobranstva, poginuo 1943. godine negdje u okolici Zagreba od strane partizana.

26. Mijo Gadže, sin Jure i Ive Landeka, rođen 27. rujna 1910. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Poginuo na albanskoj granici 14. travnja 1941. godine od nepoznatog počinitelja.

27. Stanko Gadže, sin Ivana i Stane Matić, rođen 12. travnja 1919. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Mučen u logoru u Mostaru, gdje je i umro koncem 1945. godine.

Stradalnici iz II. svjetskog rata

(s lijeva na desno: Ivan-Ikoman Mandić, nepoznati vojnik i Ivan Bubalo Andrijin)

Ratni stradalnici

(braća Stojan-Stojkin i Ivan - Iko Grbavac)

28. Ante Grbavac, sin Ivana i Anđe Herceg, rođen 8. travnja 1910. u Hardomilju. Oženjen, imao šestoro djece. Kao civilna osoba ubijen 28. siječnja 1945. od strane partizana.

29. Mara Grbavac, kći Joze Markotić i Kate r. Pavlović, rođena je 19. travnja 1903. Žena Matije Grbavca, imala šestoro djece. Na povratku iz Slavonije željeznicom 22. veljače 1946. godine, prilikom kontrole putnika u vlaku negdje oko Sarajeva, samo zato što joj je ispala slika poginulog sina Ferde u ustaškoj uniformi, odvedena je iz vlaka od strane komunističkih vlasti i tu joj se gubi svaki trag.

30. Albert-Ferdo Grbavac, sin Mate i Mare Markotić, rođen 10. svibnja 1924. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Ubijen 1944. godine u Virovitici od strane partizana.

31. Ivan Grbavac, sin Pere i Matije Primorac, rođen 19. kolovoza 1919. godine u Hardomilju. Oženjen, imao jedno dijete. Pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

32. Jure Grbavac, sin Marka i Ruže Barišić, rođen 8. svibnja 1909. godine. Oženjen, pripadnih hrvatskog domobranstva. Ubijen 1945. u Sarajevu od strane partizana.

33. Jure Grbavac, sin Ilije i Mare Gašpar, rođen 27. listopada 1922. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Poginuo 1945. godine na Širokom Brijegu u oružanom sukobu protiv partizana.

34. Marijan Grbavac, sin Ilije i Mare Gašpar, rođen 10. veljače 1928. godine u Hardomilju. Neoženjen, kao civil ubijen

11. kolovoza 1944. godine u hardomiljskom polju od strane partizana, na desnoj strani rijeke Trebižat. Sahranjen u staro hardomiljsko groblje 1944. godine.

35. Mate Grbavac, sin Frane i Jake Mandić, rođen 21. ožujka 1910. godine u Hardomilju. Oženjen, imao četvoro djece, pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao 1945. godine na Križnom putu pod nepoznatim okolnostima, a posljednji put je viđen u Zagrebu.

36. Rafo Grbavac, sin Mate i Stojke Grbavac, rođen 27. veljače 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Ubijen 1945. godine u Šipovači.

37. Stipan Grbavac, sin Marijana i Ive Boras, rođen 8. svibnja 1920. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik

ustaških postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

38. Stojan Grbavac, sin Pere i Matije Primorac, rođen 14. kolovoza 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Ubijen 13. studenog 1944. godine u svom rodnom selu Hardomilju od strane partizana, pokopan u staro hardomiljsko groblje.

39. Veselko Grbavac, sin Ante i Ive Bubalo, rođen 12. srpnja 1922. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao 1945. na Križnom putu pod nepoznatim okolnostima, a posljednji put je viđen u požoškom logoru.

40. Jure Jelinić, sin Frane i Stane Grbavac, rođen 15. travnja 1923. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

41. Ivan Kravić, sin Mate i Matije Grbavac, rođen 9. svibnja 1919. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Ubijen 1945. godine na Križnom putu.

42. Jozo Kravić, sin Mate i Matije Grbavac, rođen 9. ožujka 1916. godine u Hardomilju. Oženjen, imao jedno dijete. Pripadnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Ubijen u Crnoj Gori u travnju 1941. godine od strane četnika.

43. Ante Mandić, sin Mate i Janje Kravić, rođen 21. svibnja 1900. godine u Hardomilju. Oženjen, imao troje djece.

Pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao 1945. na Križnom putu pod nepoznatim okolnostima, a posljednji put je viđen u zarobljeničkoj koloni na Kozari.

44. Ivan Mandić, sin Marka i Barbare Paponja, rođen 14. lipnja 1922. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Ubijen 10. svibnja 1944. godine u selu Borovci kod Metkovića od strane partizana.

45. Ante Mandić, sin Marka i Barbare Paponja, rođen 14. veljače 1924. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik njemačke vojske. Poginuo 1945. godine u Donjem Lapcu u oružanom sukobu protiv partizana.

Ivan Kravić

Jozo Kravić

46. Nikola Mandić, sin Marka i Barbare Paponja, rođen 13. ožujka 1926. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik partizanskih jedinica. Ubijen u Nevesinju 15. siječnja 1945. godine od strane četnika.

47. Blaž Mandić, sin Ivana i Stojke Grgić, rođen 22. lipnja 1920. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Poginuo 1. srpnja 1942. godine u Rakovici u oružanom sukobu protiv partizana.

48. Skender Mandić, sin Ivana i Stojke Grgić, rođen 11. veljače 1926. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Ubijen u Banjaluci 1945. godine od strane partizana.

49. Drago Mandić, sin Joze i Ruže Babić, rođen 9. srpnja 1915. godine u Hardomilju. Oženjen, imao troje djece.

Pripadnik ustaških postrojbi. Zarobljen i ubijen 19. lipnja 1945. na Križnom putu kod Sibirja (Slavonski Brod).

50. Luka Mandić, sin Joze i Ruže Babić, rođen 6. svibnja 1918. godine u Hardomilju. Oženjen, imao jedno dijete. Pripadnik ustaških postrojbi. Poginuo u oružanom sukobu protiv partizana 14. rujna 1943. godine u selu Mokronoge kod Tomislavgrada.

51. Frano Mandić, sin Marka i Stojke Kraljević, rođen 7. studenoga 1917. godine u Hardomilju. Oženjen, imao dvoje djece. Pripadnik domobranskih postrojba. Nestao 1945. na Križnom putu pod nepoznatim okolnostima, a posljednji put je viđen u požeškom logoru.

52. Stipan Mandić, sin Marka i Kate Rupčić, rođen 15. studenoga 1923. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik

ustaških postrojbi, ubijen od strane partizana.

Ljubo Miloš

53. Luka Mandić, sin Nikole i Ruže Zelić, rođen 28. kolovoza 1901. godine u Hardomilju. Oženjen, imao sedmero djece. Ubijen kao civil 23. studenog 1942. godine na Ljubuši (mjesto Bunari, općina Tomislavgrad).

54. Radoslav Mandić, sin Luke i Vilke Kraljević, rođen 13. kolovoza 1926. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik partizanskih jedinica. Poginuo 19. prosinca 1944. godine u Sretnicama kod Čitluka.

55. Mirko Mandić, sin Frane i Kate Landeka, rođen 7. svibnja 1909. godine u Hardomilju. Oženjen, imao troje djece. Pripadnik ustaških postrojbi. Nestao 1945. na Križnom putu pod nepoznatim okolnostima, a posljednji put je viđen u požoškom logoru.

56. Slavko Mandić, sin Marijana i Ive Ćorić, rođen 15. ožujka 1924. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Ubijen u Donjem Lapcu 13. srpnja 1944. godine od strane partizana.

57. Petar Mandić, sin Jure i Stane Grgić, rođen 28. travnja 1927. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik ustaških postrojbi. Ubijen krajem 1945. godine u Vinkovcima od strane partizana.

58. Stojan Miloš, sin Ante i Šime Zelić rođen 14. lipnja 1915. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

59. Ljubo Miloš, sin Ante i Šime Zelić, rođen 3. ožujka 1921. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik

ustaških postrojbi. Ubijen 1943. godine od strane partizana.

60. fra Leonardo Rupčić, sin Mate i Mare Majić, rođen 29. rujna 1907. godine u Hardomilju. Kao svećenik odveden 8. veljače 1945. godine iz Širokog Brijega. Opširniji životopis sastavni dio ove knjižice.

61. Toma Rupčić, sin Marijana i Anice Bubalo, rođen 26. rujna 1908. godine u Hardomilju. Oženjen, imao četvoro djece. Pripadnik njemačke vojske. Ubijen na Križnom putu 1945. godine.

62. Ivan Rupčić, sin Jure i Kate Nižić, rođen 1899. godine u Hardomilju. Oženjen, imao jedno dijete. Kao civil mučen u logoru Bijelo Polje. Tako izmučen došao u Međugorje, gdje je i umro 1944. godine. Pokopan u staro međugorsko groblje. Posmrtni ostaci

preneseni 1995. godine u groblje "Jabuka" kod Ljubuškog.

63. Jure Rupčić, sin Mije i Mande Kozina, rođen 5. rujna 1912. godine u Hardomilju. Oženjen, imao četvoro djece. Pripadnik njemačke vojske. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

64. Jure Rupčić, sin Joze i Ruže Zelić, rođen 12. studenog 1920. godine u Hardomilju. Neoženjen, kao domobranski vodnik s cijelom pukovnijom u jesen 1944. godine predan partizanima. Ubijen na bojištu kod Bjelovara razvođeci stražu 20. siječnja 1945. godine od strane partizana.

65. Božo Vukšić, sin Petra i Stane Rupčić, rođen 1908. godine u Hardomilju. Oženjen, imao jedno dijete. Pripadnik postrojbi NDH. Nestao 1945. na Križnom

putu pod nepoznatim okolnostima, a posljednji put je viđen u zarobljeničkoj koloni kod Slavonskog Broda.

66. Ivan Vukšić, sin Petra i Stane Rupčić, rođen 17. srpnja 1914. godine u Hardomilju. Neoženjen, pripadnik domobranskih postrojbi. Nestao na Križnom putu 1945. godine, pod nepoznatim okolnostima.

DOMOVINSKI RAT

Mario (Veljke) Mandić, rođen 3. ožujka 1971. u Hardomilju, a poginuo je 12. studenog 1991. godine u Komolcu (Dubrovnik) kao pripadnik specijalne postrojbe policije „GROF“.

Ivan (Joze) Jelinić, rođen 5. Rujna 1955. u Hardomilju. Poginuo je 25. svibnja 1992. godine na stolačkom bojištu kao pripadnik 163. brigade Hrvatske vojske.

UDOBNA IM BUDI

*Na mladom stablu života
umro je jedan cvijet
za one što plaču za njime
umro je jedan svijet.*

*Zato molim za one
što više nisu s nama
dadoše mladost živote
da bolje bi bilo nama!*

*Ne daj da zaborav padne,
na žrtve taj mladi svijet,
u riznici duše tvoje
počiva i moj cvijet!*

*O svetoj slobodi tvojoj
svoje je snove snio
za te je život dao
jer ti je prijatelj bio!*

*Udobna im budi Croatia mati
s ljubavlju ih zagrlj u krilo!
Da su oni sada ovdje među nama
vjeruj tebe, tebe ne bi bilo!*

Veljko Mandić

Fra Leonardo Rupčić

Fra Leonardo Rupčić jedan je od 66 franjevacu koje su ubili partizani, a u najvećem broju pri svršetku Drugoga svjetskog rata i nakon okončanja rata. K tome, on je jedan od ubijenih profesora Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu, koja je sve do svoga uništenja 1945. imala zavidan ugled u onodobnom društvu. I još nešto: fra Leonard je jedan od tridesetak pobijenih hercegovačkih franjevacu za čije se kosti još ne zna, barem se s potpunom sigurnošću ne može ustvrditi gdje je ubijen, iako je prema svim pokazateljima mjesto njegova stradanja okolica Zagvozda, kamo su ga partizani s još nekim franjevcima i civilima odveli sa Širokog Brijega i pogubili.

O fra Leonardu još nitko nije napisao opsežan životopis, iako neke osnovne podatke o njemu imamo. Tako je fra Andrija Nikić preuzeo podatke iz Imenika hercegovačkih franjevacu koji se čuva u Arhivu Provincije u Mostaru te ih, uz kratke nadopune, objavio 1992.¹, a kasnije je u zborniku *Hardomilje* (1998.) objavio opsežniji fra Leonardov životopis služeći se ponajviše svjedočanstvima bivših fra Leonardovih đaka.² Isti je autor isti, samo skraćeni, životopis objavio još jednom kasnije (2003.).³ A

¹ A. Nikić, Hercegovački franjevački mučenici 1524.-1945., Mostar, 1992., str. 187-188.

² A. Nikić, Svećenici i klerici, u: *Hardomilje. Prošlost, ljudi, običaji*, Hardomilje, 1998., str. 387-389.

najopširnije je izvatke iz navedenih svjedočanstava bivših đaka širokobriške gimnazije donio Jozo Tomašević-Koška, i sam jedan od fra Leonardovih učenika, u svojoj knjizi o širokobriškoj gimnaziji (1997.), u kojoj donosi i veoma kratki fra Leonardov životopis.⁴ Fra Ante Marić opširno je pisao o ekshumaciji tijela u blizini Zagvozda, među kojima se vjerojatno nalaze i kosti fra Leonarda Rupčića te donio njegov kratki životopis.⁵ Osnovne podatke o njemu donosi i don Anto Baković u svećeničkom martirologiju.⁶ U najnovije vrijeme svoja sjećanja o njemu zabilježio je i objavio i dr. fra Častimir Majić.⁷ To bi, koliko sam uspio pronaći, bili svi dosad objavljeni članci o fra Leonardu Rupčiću. Međutim, na temelju uvida u građu koja se odnosi na njega, a do sada je korištena malo ili nimalo, može se ustvrditi da o njemu ima priličan broj sačuvanih podataka, koji će nam pomoći u rekonstrukciji njegova života i djelovanja. U kratkim crtama: nakon svršetka teološkog fakulteta završio je još jedan studij te postao profesorom latinskog i francuskog jezika, koje je predavao tijekom šest posljednjih godina svoga života (1939.-1945.) u širokobriškoj gimnaziji. Brutalna smrt u mjesecu veljači 1945. prekinula je njegov život u 38. godini života. Nisam uspio pronaći da je sam nešto pisao, ili barem objavljivao u onodobnim publikacijama, pa tako niti u franjevačkim časopisima i listovima.

³ A. Nikić, Događajnica Bosne i Hercegovine 614.-1918., Mostar, 2003., str. 602-603. U literaturi koju fra Andrija navodi nalaze se i neki izvori koji s fra Leonardom nemaju nikakve veze (nekrologiji u Zaostrugu, Dubrovniku, Sinju, kao i jeleničev *Necrologium*, ili pak *Adialecta Franciscana* iz 1914.), pa nije jasno u koju su svrhu tamo navedeni.

⁴ J. Tomašević-Koška, Istina o ubijenoj gimnaziji, Zagreb, 1997., str. 114-118.

⁵ A. Marić, Tragom ubijenih hercegovačkih fratara, Mostar, 2007., str. 37, 97-177.

⁶ A. Baković, Hrvatski martirologij XX. stoljeća, Zagreb, 2007., str. 570.

⁷ Č. Majić, U nebo zagledani. Črtice o 66 hercegovačkih franjevaca, komunističkih žrtava koje poznavah, Široki Brijeg – Zagreb, 2011., str. 199-201.

Djetinjstvo i školovanje te redovnički zavjeti

U Hardomilju, selu humačke župe, u obitelji Mate Rupčića i Mare r. Majić rodio se 29. rujna 1907. sin, kojemu su nadjenuli ime Miho (Mijo). Krstio ga je fra Dujo Ostojić 4. listopada (na sv. Franju) iste godine. Kum mu je bio Marijan Rupčić, poljodjelac iz Hardomilja.⁸

Pučku je školu Mijo završio u Ljubuškom, kamo je svakodnevno pješačio više kilometara iz rodnoga sela.⁹ Nakon toga se upisao u širokobriješku franjevačku gimnaziju, kao kandidat za redovništvo i svećeništvo. Budući da je tada gimnazija trajala osam godina, Mijo-fra Leonard je toliko godina pohađao srednju školu (1920.-1928.), s tim da je jednu godinu proveo u noviciatu u franjevačkom samostanu na Humcu (1925/26.). Ispit zrelosti (veliku maturu) položio je na Širokom Brijegu 14. lipnja 1928.¹⁰ O njegovu školovanju, barem za neke razrede, podatke je uspio pronaći fra Ante Marić. Tako je Mijo u drugom razredu bio šk. 1921/22. god., upisan kao sjemeništarač (jer bilo je i vanjskih đaka).¹¹ Školovanje je prekinuo nakon svršenog 5. razreda te je 1925. stupio u noviciat.¹² O tome će biti riječi malo niže. Nakon svršetka noviciata polagao je s kolegama privatno 6. razred. Osmi razred svršio je šk. 1927/28. god. Imao je prosječne ocjene između 3 i 4 (po predmetima: 5, 3, 4, 2, 4, 3, 2, 3, 3), vladanje odlično (5). U ljeto 1928.

⁸ Župni ured Humac: Matica kršćenih, sv. V, str. 42, br. 190; Arhiv Provincije: Imenik franjevac HPP, str. 47, 416.

⁹ J. Tomašević-Koška, Istina o ubijenoj gimnaziji, str. 114; Č. Majić, U nebo zagledani, str. 200.

¹⁰ Arhiv Provincije: Osobnik Ic, ff. 50-51.

¹¹ A. Marić, Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu (rukopis, str. 344).

¹² A. Marić, Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu (rukopis, str. 408).

polagao je maturalni ispit (9.-12. lipnja pismeni ispiti, 14. lipnja usmeni). Tu je imao prilično dobre ocjene (uključene su i ocjene s kraja 8. razreda), osobito iz jezika: vjeronauk odličan, hrvatski jezik vrlo dobar, latinski vrlo dobar, grčki dobar, francuski vrlo dobar, povijest i zemljopis odličan, matematika dobar, prirodopis dobar, fizika dobar, filozofska propedeutika vrlo dobar. Svjedodžba o uspješno položenom ispitu zrelosti izdana mu je 15. lipnja 1928.¹³

U franjevački je red Mijo stupio na Humcu 29. lipnja 1925. Uzeo je ime fra Leonard. Habit mu je obukao fra Lujo Bubalo, provincijal, a s njim su se obukla još četvorica kolega: fra Maksimilijan Barbarić, fra Marinko Jelić, fra Vilim Primorac i fra Dobroslav Šimović. Meštar im je bio fra Eugen Tomić st., inače meštar s najdužim stažom u dosadašnjem postojanju Provincije (1921.-1937.).¹⁴ Od fra Leonardovih novicijskih kolega jedan je istupio ne završivši ni godinu novicijata (fra Maksimilijan Barbarić), jednoga su ubili partizani u veljači 1945. (fra Dobroslav Šimović), kao i fra Leonarda, dok su dvojica preživjela 1945. godinu: fra Marinko Jelić ostao je u Hercegovini i preminuo 1973. na Širokom Brijegu, dok je fra Vilim Primorac 1945. pobjegao ispred partizana, a 1946. dospio u Ameriku, gdje je i proveo aktivni svećenički život. Vratio se 1996., živio na Čitluku, umro na Humcu 2000., a pokopan na čitlučkom groblju Podadvor.¹⁵ Iako je bilo uobičajeno da se kandidati u novicijat primaju nakon svršenoga 6. razreda gimnazije, fra

¹³ A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu* (nukopis, str. 507-514).

¹⁴ R. Jolić, *Novicijat hercegovačkih franjevacu*, Mostar, 2009., str. 149.

¹⁵ R. Jolić, *Životopisi hercegovačkih franjevacu* (u pripremi).

Leonard, fra Vilim i fra Dobroslav stupili su u novicijat nakon svršenoga 5. razreda. S tim se nije složio učiteljski zbor širokobriješke gimnazije, o čemu je provincijala obavijestio ravnatelj fra Mate Čuturić¹⁶, ali je provincijal usprkos njihovu stavu odlučio njih trojicu primiti u novicijat. Traži od ravnatelja da ih istodobno „kao privatiste“ upiše u 6. razred¹⁷, što bi značilo da 6. razred neće redovito pohađati, nego ga polagati nakon okončanja novicijata.

Jednostavne je zavjete fra Leonard položio na Humcu 30. lipnja 1926., u ruke gore navedenoga provincijala (fra Luje Bubala), a svečane zavjete u Mostaru 2. srpnja 1929. u ruke provincijala fra Dominika Mandića.¹⁸ S njim su svečane zavjete položila ista ona trojica kolega s kojima je primljen u novicijat: fra Marinko (fra Kerubin) Jelić, fra Dobroslav Šimović i fra Vilim Primorac. Dan prije zavjetovanja, 1. srpnja, mostarska im je samostanska obitelj dala povoljno svjedočanstvo da mogu biti zavjetovani.¹⁹ Ista je četvorka krajem prosinca 1929. primila red subđakonata. Nema dvojbe da ih je zaredio u Mostaru mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić.²⁰

¹⁶ Dopis provincijalu fra Luji Bubalu od 20. lipnja 1925. (Arhiv Provincije: SP, sv. 67, f. 2).

¹⁷ Dopis provincijala fra Luje Bubala od 26. lipnja 1925. (Arhiv Provincije: SP, sv. 67, f. 16).

¹⁸ Arhiv Provincije: Imenik franjevacu HFP, str. 47, 416.

¹⁹ Arhiv Provincije: SP, sv. 79, f. 262.

²⁰ Arhiv Provincije: SP, sv. 80, f. 379.

Bogoslovni studij i primanje viših redova (1928.-1932.)

Odmah po završetku gimnazije fra Leonard se upisao na Franjevačku bogosloviju u Mostaru te započeo bogoslovni studij. U Mostaru je ostao dvije godine (1928.-1930.). Studij je upisao u zimskom semstru 1928. Imao je i filozofske predmete, ali i teološke (apologetika, povijest Crkve, hebrejski jezik). Prosječna mu je ocjena bila vrlo dobar (*laudabilis*). U akad. 1929/30. godini imao je etiku od filozofskih predmeta, a Sv. pismo, dogmatiku, moralnu teologiju i povijest Crkve od teoloških.²¹

Nakon te dvije godine su ga poglavari – kako je to bio dobar običaj u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji – uputili na daljnji studij u inozemstvo. Pošao je u Lille u Francusku, a i kasniji će njegov studij biti povezan s francuskim govornim područjem. U rujnu 1930. provincijal fra Dominik Mandić tražio je od generala Reda obedienciju za neke hercegovačke klerike koji su trebali studij nastaviti u inozemstvu, među kojima i za fra Vilima Primorca i fra Leonarda Rupčića, koji su trebali poći u Lille.²²

Sredinom listopada petorica se hercegovačkih bogoslova javljaju provincijalu iz Pariza: fra Mirko Ćosić, fra Leonard Rupčić, fra Vilim Primorac, fra Dobroslav Šimović i fra Marinko Kovač, odakle se neki za koji dan upućuju u druga odredišta. U Pariz je skupina doputovala vlakom iz Mostara, preko Sarajeva, Zagreba, Austrije i Švicarske.²³ Fra Leonard

²¹ Arhiv Provincije: Liber classificationum seminariorum theologicarum in Mostar ab an. 1895. – (katal. I), ff. 52-56.

²² Dopis generalu Reda od 21. rujna 1930. (Arhiv Provincije: SP, sv. 84, f. 470).

²³ Dopis od 14. listopada 1930. pisao je fra Mirko Ćosić, a ostali se potpisali (Arhiv Provincije: SP, sv. 87, f. 49).

i fra Vilim odlaze u Lille, gdje su imali problema s upisom na fakultet i pohađanjem predavanja, kao uostalom i fra Dobroslav Šimović i fra Marinko Kovač u Parizu. O tome je provincijala obavijestio fra Mirko Ćosić, koji se u Parizu nalazio već otprije.²⁴ I fra Leonard je o tim poteškoćama opširno pisao provincijalu. On i fra Vilim stanovali su u franjevačkom misionarskom sjemeništu Kraljice Mira (Notre-Dame de la Paix, Séminaire des Missions Franciscaines, adresa: 28, Rue Émile-Zola, Mons-en-Barœul, Nord), ali su na predavanja na sveučilište morali svakoga dana putovati tramvajem. I ne bi to, naravno, bilo ništa strašno da tramvajem nisu redovito putovali dvaput dnevno, jednom prije podne, a drugi put popodne, jer su imali čudan raspored predavanja. K tome je karta bila prilično skupa za njihov džeparac, pa tako i nisu trošili ni na što drugo nego na tramvajske karte. Pješice je bilo nemoguće hodati, jer bi izgubili čitav dan hodajući tamo i natrag po dva puta, što bi bilo četiri puta po 45 minuta brzoga hoda. Na predavanja su putovali u habitu i plaštu, budući da je bilo hladno. Poteškoća je bila i prilikom svakoga ulaska i izlaska iz samostana, jer su uvijek morali čekati na dvojim vratima i tražiti blagoslov. Upravo je spomenuti raspored predavanja bio druga poteškoća. Naime, oni su neka predavanja već bili završili u Mostaru, a svejedno su ih opet morali pohađati i potom polagati, dok s druge strane nisu mogli stići na neka predavanja, koja su im se poklapala s drugim sadržajima, primjerice pohađanjem tečaja francuskog jezika. K tome, fra Vilim nije bio čvrsta zdravlja, nego je uvijek nešto pobolijevao. Dekan fakulteta g. Leman ide im na ruku i nastoji im olakšati

²⁴ Fra Mirkov dopis od 29. listopada 1930. (Arhiv Provincije-SP, sv. 87, f. 84).

početničke korake.²⁵ Uskoro fra Leonard, tražeći od provincijala „litterae dimissoriales“ za đakonsko ređenje, piše provincijalu svojim uistinu prekrasnim rukopisom novi dopis iz Lillea. Kaže da će đakonsko ređenje biti 20. prosinca 1930., pa bi mogla biti zaredena i njih dvojica. Dalje piše: „Na univerzu idemo uvijek u tramvaju. – Sada je ovdje dobro zastudilo. Po čitavi dan slana i mraz ostaju neotopljeni. Zadnja dva dana velika magla. Ne vidi se 20 metara pred sobom. Baš se nijesam nadao da može ovako biti.“ Dalje piše kako ne mogu „hvatati“ predavanja, ali to nije ni bitno, jer skripte već postoje, i to pisane strojem, pa se mogu kupiti. Uostalom, profesori citiraju često na francuskom, a oni još ne znaju pisati francuski. Inače su predavanja i ispiti bili na latinskom jeziku. Problem im je s pohađanjem predavanja iz crkvenog prava, jer su oba sata subotom, pa im se poklapaju s drugim sadržajima.²⁶ Tako su fra Leonard i fra Vilim 20. prosinca 1930. bili zaredeni za đakone.²⁷

Upravo su navedene poteškoće s pohađanjem predavanja, kao i sa zdravljem, prisilile dvojicu Hercegovaca da traže premještaj u drugi samostan, koji se nalazio u samom Lilleu. Poteškoća je bila u tome što taj samostan nije bio „regularan“, ali pišu da razlozi zdravlja i studija dispenciraju od boravka u takvom samostanu. Takvu su dozvolu tražili od hercegovačkog provincijala 18. rujna 1931. Pišu: „Mi smo evo navršili treću godinu teologije, a materijal ni do polovice nije dotjeran. Ove godine na Institutu neće nam biti mnogo povoljnije od lanjske. Jedini izlaz jest imati dosta vremena za privatni studij.“ A

²⁵ Fra Leonardov dopis provincijalu, nedatiran, vjerojatno iz studenog 1930. (Arhiv Provincije: SP, sv. 87, f. 220).

²⁶ Fra Leonardov dopis provincijalu od 5. prosinca 1930. (Arhiv Provincije: SP, sv. 87, f. 137).

²⁷ U tu mu je svrhu provincijal 9. prosinca 1930. poslao „litterae dimissoriales“ (Arhiv Provincije: SP, sv. 85, f. 258).

više vremena mogu imati samo ako ne moraju svakodnevno vrijeme gubiti na putovanje tramvajem i na kućne poslove kojih nisu oslobođeni u samostanu.²⁸ Želja im se ispunila, o čemu je fra Leonard 18. prosinca 1931. javio provincijalu. U novi su se samostan premjestili početkom školske godine, što je vjerojatno bilo u studenom. U priličnom su zakašnjenju sa studijem, ali se nadaju da će u novim boljim uvjetima ipak svršiti na vrijeme. Zdravlje im je bolje. Mole da im provincijal dopusti kako bi praznike (bilo za Božić, poklade, Uskrs ili Duhove) kroz nekoliko dana proveli u Belgiji. Uvjeravaju da nije velik trošak, a ipak bi nešto mogli vidjeti i upoznati nove krajeve.²⁹

U međuvremenu je fra Leonard zaređen za svećenika. Bilo je to u Parizu 30. kolovoza 1931.³⁰ I oko toga je bilo poteškoća, jer fra Leonard nije bio navršio kanonsku dob propisanu za svećeničko ređenje, pa je provincijal morao tražiti dispensu, a takvu je mogao dati samo papa. Stoga je provincijal 25. travnja 1931. uputio molbu na latinskom jeziku papi Piju XI. za dispensu od nedostatka dobi za fra Leonarda Rupčića³¹, a dan ranije i nunciju u Beograd da se zauzme kod pape za istu dispensu.³² Kasnije se provincijal još u dva navrata obraćao na Apostolsku nuncijaturu u Beogradu u istu svrhu³³, a nuncij je tek

²⁸ Dopis pisao fra Vilim, a fra Leonard potpisao (Arhiv Provincije: SP, sv. 88, f. 356).

²⁹ Dopis je pisao fra Leonard 18. prosinca 1931. (Arhiv Provincije: SP, sv. 88, f. 448).

³⁰ Arhiv Provincije: Imenik franjevacu HFP, str. 47, 416.

³¹ Arhiv Provincije: SP, sv. 90, f. 225.

³² Arhiv Provincije: SP, sv. 90, f. 226.

³³ Provincijalovi dopisi od 12. svibnja i 6. srpnja 1931. (Arhiv Provincije: SP, sv. 90, f. 300; sv. 92, f. 10).

nakon dva i pol mjeseca javio da je stigla dispensa za fra Leonarda i za fra Dobroslava Šimovića.³⁴

Iako su dvojica iz Lillea, fra Leonard i fra Vilim, u više navrata javljali o poteškoćama u studiranju, ipak je dekanat Teološkog fakulteta još 28. ožujka 1931. izrekao pohvalu njima dvojici i poslao je provincijalu u Mostar.³⁵ To je nagovijestilo da će ipak na vrijeme završiti studij, to jest u predviđene četiri godine, od kojih su prve dvije završili u Mostaru, a dvije preostale trebali dovršiti u Lilleu. Tako se i dogodilo, pa su fra Leonard i fra Vilim već sredinom svibnja 1932. mogli javiti da uskoro završavaju studij i da se vraćaju u Provinciju. Predavanja i ispiti završavaju sredinom srpnja, pa će onda i oni biti gotovi i doći na određena im pastoralna mjesta u Provinciji. Mole provincijala da bi mogli kupiti neke knjige, jer sada to mogu učiniti s popustom, preko fakulteta.³⁶ Tako su se fra Leonard i fra Vilim vratili sredinom srpnja 1932.³⁷ i pošli na svoja odredišta. Fra Leonard je još u rasporedu osoblja načinjenom na sjednici uprave Provincije 15. travnja imenovan duhovnim pomoćnikom i katehetom na Širokom Brijegu³⁸, a na tome ga mjestu zatječe i sljedeći raspored osoblja, načinjen 20. travnja 1933.³⁹ Jurisdikcijski je ispit, skupa s još šestoricom franjevac-svećenika, položio u Mostaru 5. listopada 1932.⁴⁰

³⁴ Dopis apostolskog nuncija od 13. srpnja 1931. (Arhiv Provincije: SP, sv. 92, f. 10).

³⁵ Dopis na francuskom (Arhiv Provincije: SP, sv. 90, ff. 13-14).

³⁶ Dopis od 15. svibnja 1932. pisao fra Vilim, fra Leonard supotpisao (Arhiv Provincije: SP, sv. 98, ff. 107-108).

³⁷ Tako je Željeznička stanica u Mostaru 28. srpnja 1932. poslala račun za prijevoz prtljage fra Leonarda Rupčića, a prtljaga je došla nakon njega (Arhiv Provincije: SP, sv. 96, ff. 509-514).

³⁸ Arhiv Provincije: SP, sv. 95, f. 428.

³⁹ Arhiv Provincije: SP, sv. 99, ff. 371-375.

⁴⁰ Svjedodžbu je o tome izdao Biskupski ordinarijat (Arhiv Provincije: SP, sv. 97, f. 235).

Filološki studij u Fribourgu, Parizu i Zagrebu (1933.-1939.)

Ipak je fra Leonard u Hercegovini ostao samo godinu dana, 1932/33. On je bio predviđen za profesorsku službu, i to u Franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu, pa je već 1933. poslan na studij. O tome je provincijal obavijestio Župni ured na Širokom Brijegu 25. rujna 1933.⁴¹, a 9. listopada tražio je obedienciju od generala Reda za one koji su bili predviđeni za studij u inozemstvu, među njima i za fra Leonarda. On je određen za Fribourg u Švicarskoj, dakle na francusko govorno područje. Određen je, kao i fra Marko Dragičević, za filološke studije (*studiiis philologicis operam dabunt*), dok su svi ostali: fra Tadija Kožul, fra Gracijan Raspudić, fra Bonicije Rupčić, fra Rufin Šilić, fra Ljubo Čuvalo i fra Stjepan Naletilić određeni za poslijediplomski studij teologije.⁴² Prije polaska u Švicarsku fra Leonard je dva tjedna bio na oporavku u Kiseljaku. Imao je zdravstvenih problema sa stomakom, ali kako mu je rekao dr. Bilić, koji ga je pregledao u Sarajevu, nije se radilo o nekoj izvanrednoj bolesti, nego o „nervozni stomak“. Rekao mu je da jede manje mesa, a da „nikako čorbe masne“ ne jede. Preporučio mu je Kiseljak „kao nešto što osvježava i odmara“.⁴³ Prije odlaska na studij fra Leonard je odslužio i vojni rok, i to u Mostaru, a trajao je kraće od mjesec dana: od 1. do 29. kolovoza 1933. Bio je u bolničkoj četi.⁴⁴

---

⁴¹ Arhiv Provincije SP, sv. 101, f. 117.

⁴² Arhiv Provincije SP, sv. 101, f. 154.

⁴³ Pismo provincijalu iz Kiseljaka od 14. rujna 1933. (Arhiv Provincije SP, sv. 102, f. 130).

⁴⁴ Arhiv Provincije: Osobnik IC, f. 51.

Iz razdoblja njegova drugog studija imamo u Arhivu Provincije puno manje podataka nego s prethodnog studija teologije. Tako znamo da je u Fribourgu ostao samo godinu dana (1933/34.) te se odatle premjestio u Pariz. Tamo je bio već krajem rujna 1934.⁴⁵ Iz sljedećih godina njegova studija imamo samo pokoju vijest: tako mu je provincijal 6. srpnja 1935. poslao dozvolu da ferije može provesti u Italiji, a 29. lipnja 1936. da to isto može učiniti u južnoj Francuskoj.⁴⁶ Na temelju sačuvanih dokumenata teško je ustvrditi je li fra Leonard i akademsku 1936/37. godinu proveo u Parizu, ali po svemu sudeći već se u jesen 1936. vratio iz Francuske i studij nastavio u Zagrebu. Tako se u proljeće 1937. javlja iz Zagreba⁴⁷, što bi moralo značiti da je već od jeseni 1936. u Zagrebu, budući da je teško zamisliti da je Pariz napustio usred akademske godine.⁴⁸ Držim zapravo da mu studij u Parizu nije baš najbolje išao, pa se stoga vratio u Hrvatsku. Poslije će problema s ispitima imati i u Zagrebu.

Krajem srpnja 1937. fra Leonard se javlja iz Fojnice, gdje se – nema sumnje – opet nalazio zbog svojih želudčanih problema. Piše da će se odatle vratiti u Zagreb početkom rujna⁴⁹, što bi značilo da je već prije toga bio zastalno u Zagrebu. Od jeseni 1937. sigurno je u Zagrebu. Stanuje u samostanu zagrebačkih franjevac na Kaptolu, a sobu dijeli s fra

⁴⁵ Provincijalov dopis u Pariz od 26. rujna 1934. (Arhiv Provincije: SP, sv. 105, f. 422).

⁴⁶ Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 396; sv. 115, f. 208.

⁴⁷ Fra Leonard i fra Roland Zlopaša javljaju 27. travnja 1937. iz Zagreba o izrečenim mislima na odluku Provincije (Arhiv Provincije: SP, sv. 119, ff. 23-25).

⁴⁸ U obrascu Nezavisne Države Hrvatske pod naslovom „Osobnik“ fra Leonard je 25. travnja 1944. vlastoručno zapisao da je „filozofiju počeo u Fribourgu, nastavio u Parizu, a dovršio u Zagrebu od 1933/34. – 1938/39. Diplomirao 10. II. 1939. Br. diplome 1189 od 18. III. 1939. (Arhiv Provincije: Osobnik, Ic, f. 51), ali ni tu nažalost nije zapisano koju je akademsku godinu proveo na kojem sveučilištu.

⁴⁹ Fra Leonardov dopis tajniku Provincije od 31. srpnja 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 120, f. 83).

Rolandom Zlopašom. Ponovno je polagao neki ispit i ovoga je puta završilo dobro, ali još nije siguran hoće li ipak morati ponovno upisati semestar. Sad nastoji položiti kolokvij iz pedagogije, čime bi mnogo dobio.⁵⁰ Provincijal ga je ovlastio da ga zastupa na sprovodu dr. Antuna Bauera, zagrebačkog nadbiskupa, koji je umro početkom prosinca 1937. godine.⁵¹ Početkom 1938. također je u Zagrebu na Kaptolu, jer je provincijal preko njega poslao opomenu Marku (fra Ljudevitu) Vegi⁵², koji je kasnije isključen iz Reda. I u srpnju 1938. je na Kaptolu, a s njim su i fra Rajko Radišić, fra Radoslav Glavaš i fra Tadija Kožul.⁵³ I u listopadu iste godine fra Leonard je u Zagrebu. Javio je provincijalu razočaravajuću vijest da je „polagao ispit i pao na pismenom radu. Hvala Bogu! Vidim i priznajem da nemam pameti, sreće, a prema tome ni uspjeha.“ Stavlja se provincijalu na raspolaganje.⁵⁴ Kako vidimo, fra Leonard je vjerojatno od jeseni 1936., a potpuno sigurno od jeseni 1937. u Zagrebu, na studiju filologije (latinski i francuski jezik) na Filozofskom fakultetu. Stoga je više nego čudno da ga i Tabula od 3. svibnja 1937. ne navodi kao studenta u Zagrebu, nego kao profesora, II. prefekta klerika, ispovjednika i propovjednika na Širokom Brijegu, kao i Tabula od 21. travnja 1938. koja ga bilježi kao profesora na istome mjestu.⁵⁵ Takav se nesrazmjer između papira i stvarnosti može protumačiti jedino

⁵⁰ Dopis provincijalu od 21. listopada 1937. (Arhiv Provincije: SP, sv. 121, f. 95).

⁵¹ Dopis biskupu dr. Alojziju Stepinu od 8. prosinca 1937. i ovlaštenje fra Leonardu da ga zastupa (Arhiv Provincije: SP, sv. 122; dopisi nedostaju, ali za njih znamo iz Uruđbenog zapisnika).

⁵² Provincijalov dopis fra Leonardu od 13. siječnja 1938. i fra Leonardov odgovor od 20. siječnja 1938. (Arhiv Provincije: SP, sv. 123, ff. 45, 72-73).

⁵³ Usp. račun troškova za navedene studente koje je gvardijan kaptolskog samostana uputio provincijalu u Mostar, 8. srpnja 1938. (Arhiv Provincije: SP, sv. 124, f. 296).

⁵⁴ Dopis od 12. listopada 1938. (Arhiv Provincije: SP, sv. 125, f. 224).

⁵⁵ Arhiv Provincije: SP, sv. 119, ff. 51-71; sv. 123, ff. 380-386.

nadom ili željom uprave Provincije da će fra Leonard završiti studij prije nego se to stvarno zbilo, pa da će već u jesen 1937., odnosno 1938. moći započeti s predavanjima na Širokom Brijegu.

Čini se da je fra Leonard nakon onoga neuspješnog polaganja neko vrijeme boravio u Hercegovini, jer je zacijelo već bio odslušao sva predavanja, a za ispit se mogao pripremati i u Hercegovini. To zaključujemo na temelju njegova dopisa provincijalu koji je pisao 1. veljače 1939. na Posušju. Odatle javlja da polazi u Zagreb na polaganje ispita. Nije siguran kako će proći, ali nastavlja: „Svjestan sam, da sam se spremao što sam mogao više, a jesam li pri tome slijedio najbolji način rada, to neznam. Ogroman materijal, a profesor jadika, pa tako mora uvijek biti u neizvjesnosti. Pisao sam profesoru. Nije mi po svom običaju odgovarao, a nijesam ni tražio. Sigurno mu neće biti drago, da sam se sad prijavio, jer je njemu uvijek rano i uvijek ponavlja: 'Što se žurite!' Eto idem, pa kako god bude. Ako bi bilo dobro meni bi najviše olakšalo, a siguran sam da bi i drugi to rado dočekali.“⁵⁶ Nekoliko dana kasnije javio je da je završni ispit položio: „Sretan sam da Vam mogu napokon javiti i o uspjehu. Dosta sam Vas nagnjavio s negativnim vijestima. Polagao sam na 3. 7. i 8. ovog mjeseca. Očekujem indeks i mislim se uputiti već u ponedjeljak. Diplomom ću ostaviti za kasnije. Doći ću preko Posušja, jer su mi ondje ostale stvari.“⁵⁷ U Zagrebu je tako diplomirao „1) Francuski jezik i književnost sa starim francuskim“ te „2) Latinski jezik i književnost (Romanska grupa – XX.)“, kako je zabilježio u svom

⁵⁶ Arhiv Provincije: SP, 126, f. 180.

⁵⁷ Dopis provincijalu od 11. veljače 1939. (Arhiv Provincije: SP, sv. 126, f. 535).

Osobniku.⁵⁸ I tako se fra Leonard konačno skrasio u Hercegovini, nakon okončanja dva studija i gotovo devetogodišnjeg izbjivanja iz Hercegovine (s prekidom 1932/33.). Šest preostalih godina života proveo je u Provinciji, uglavnom na Širokom Brijegu.

Profesor i odgojitelj na Širokom Brijegu i u Veljacima (1939.-1945.)

Po okončanju studija latinskog i francuskog jezika počinje fra Leonardova profesorsko-odgojiteljska služba u Franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu. Vjerojatno bi njegovo službovanje ionako završilo na Širokom Brijegu, samo bi potrajalo godinama, dapače desetljećima duže nego se zbiljo u stvarnosti: njegov je život prekinut nasilno u veljači 1945., kada je „ubijena“ i slavna širokobriješka gimnazija, a većina profesora, kao i đaka-klerika okrutno umorena po „narodno-oslobodilačkoj“ vojsci.

Na temelju Arhiva Provincije, koji smo do sada obilato koristili, ne ćemo, nažalost, pronaći previše podataka za ovo razdoblje fra Leonardova života. U Arhivu postoji o njemu jedna golema „rupa“ od čak četiri i pol godine, otkako je u veljači 1939. položio završni ispit na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Spomen mu možemo pronaći jedino u Tabulama (rasporedima osoblja) i u gimnazijalnim izvještajima. Prema izvještajima Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu fra Leonard je počeo predavati u drugom polugodištu šk. 1938/39. godine, kao suplent. Bio je razrednik I.a razredu, a predavao je francuski jezik I.a,

---

⁵⁸ Arhiv Provincije: Osobnik I.c, f. 51.

II.a, III. i IV. razredu, svakome po 3 sata tjedno – ukupno 12 sati tjedno. Latinski u tom polugodištu nije predavao.⁵⁹ U šk. 1939/40. godini predavao je pak samo latinski, i to I.a i I.b te II.a i II.b, po šest sati, ukupno 12 sati tjedno. Bio je razrednik II.a razreda.⁶⁰ Prema Tabuli od 17. travnja 1939. raspoređen je za profesora u širokobriješkoj gimnaziji, a k tome i za I. prefekta vanjskih đaka u Konviktu, za vikara rezidencije (Konvikta), isповједника i propovједника. Predsjednik rezidencije bio je fra Jerko Mihaljević, a II. prefekt vanjskih đaka fra Krsto Ravlić. Njih trojica nisu dakle stanovala u samostanu, nego u Konviktu. Na istoj je službi fra Leonard i prema Tabuli od 17. svibnja 1940. Međutim, prema Tabuli od 29. svibnja 1941. on više nije u Konviktu, nego u samostanu i ima službe profesora, isповједника i propovједника. Tako je bilo i prema Tabulama od 8. svibnja 1942. i 3. srpnja 1943. To znači da je od svibnja 1941. bio oslobođen odgojiteljske službe i zadržao samo profesorsku.⁶¹ Odgojitelj će opet postati krajem 1944.

Naime, provincijal fra Leo Petrović uputio je 9. listopada 1943. dopis ravnateljstvu širokobriješke gimnazije o nekim izmjenama u profesorskom zboru. Tim dopisom je po odredbi uprave Provincije fra Leonard imenovan, uz dužnosti koje je već obavljao, i drugim prefektom klerika, namjesto fra Rajka Radišića koji je „usljed bolesti dosta oslabio“. Provincijal dodaje kako zna da je fra Leonard već prezaposlen, „ali je malo klerika, pa će prema tome imati veoma malo posla“.⁶² Klerici o kojima je ovdje riječ

⁵⁹ Izvješće Franjevačke velike gimnazije na širokom Brijegu za šk. 1938/39. godinu, Mostar, 1939., str. 4-5.

⁶⁰ Izvješće Franjevačke velike gimnazije na širokom Brijegu za šk. 1939/40. godinu, Mostar, 1940., str. 4-5.

⁶¹ Arhiv Provincije: Tabule (rasporedi osoblja), priredio fra Ante Tomas.

⁶² Arhiv Provincije: SP, sv. 141, f. 166.

boravili su na Širokom Brijegu i svršavali 7. i 8. razred gimnazije.⁶³ Nosili su habit nakon što su po završetku 6. razreda stupili u novicijat te se po završetku godine novicijata s Humca vratili na Široki Brijeg kako bi dovršili školovanje (danas bi to bio 3. i 4. razred gimnazije). Sljedeće je godine provincijal fra Leo Petrović najavio fra Leonardu premještaj u Veljake. Ipak, taj premještaj u Veljake nije bio pastoralne naravi, nego ga je provincijal odredio opet za prefekta klerika, ali ovaj put bogoslova III. i IV. tečaja. Naime, zbog bombardiranja Mostara i teške situacije u gradu na Neretvi, provincijal je namjeravao izmjestiti bogoslove i njihove profesore u mirnija mjesta, kako bi mogli nastaviti s predavanjima i polaganjem ispita. Tako su bogoslovi III. i IV. tečaja trebali biti izmješteni u Veljake, a s njima i fra Jerko Mihaljević, rektor mostarske Franjevačke bogoslovije. Ipak, čini se da je taj premještaj za fra Leonarda trebao biti samo privremen, to jest „za vrijeme dok ne bude škole na Š. Brijegu“, vjerojatno preko ljetnih praznika, ili možda za vrijeme dok je nastava na Širokom Brijegu bila prekinuta zbog ratnih nevolja, a primarno zbog nedostatka hrane.⁶⁴ Provincijal dodaje: „U Vas polažemo veliku nadu, da ćete savjestno i zdušno taj posao preuzeti i voditi naše bogoslove putem savršenstva. U tomu će Vas pomagati milost Božja i suradnja braće u Veljacima. Nije još odlučeno, kada će bogoslovi poći, ali Vi budite za put pripravnici, da mognete poći kada budete pozvani.“⁶⁵ Nije trebalo dugo čekati: samo desetak dana nakon prvoga pisma stiglo je i drugo, veoma kratko, u kojem provincijal obavještava fra Leonarda da su bogoslovi na putu za Veljake, pa da se i

⁶³ Usp. A. Marić, Ispiti zrelosti na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti na Širokom Brijegu u vrijeme NDH, *Hercegovina franciscana*, br. 3 (2007.), str. 227.

⁶⁴ Usp. A. Marić, Ispiti zrelosti, str. 228-230.

⁶⁵ Provincijalov dopis fra Leonardu od 8. ožujka 1944. (Arhiv Provincije: SP, sv. 142, f. 219).

on uputi na isto odredište.⁶⁶ Nije jasno koliko je dugo fra Leonard obnašao ovu službu, ali vjerojatno ne dulje od početka nove školske godine na Širokom Brijegu. U Veljacima je svakako bio početkom kolovoza 1944., kada preporučuje molbu veljačkoga župnika fra Julijana Kožula da u Veljacima do daljnjega ostane i fra Krešo Jukić, koji župniku pomaže oko pisanja Stanja duša.⁶⁷ Svakako, u posljednjem preostalom pismu koje mu je uputio gore navedeni provincijal, napisanom 13. siječnja 1945., fra Leonard se oslovljava kao „profesor, Široki Brieg“, što znači da nije u Veljacima nego na Širokom Brijegu. U tome ga dopisu provincijal imenuje prvim prefektom đaka-klerika na Širokom Brijegu (istih onih kojima je do ožujka 1944., a vjerojatno i kasnije, bio drugi prefekt). Razlog tome „promaknuću“ je narušeno zdravlje dotadašnjeg prvog prefekta fra Tadije Kožula. Njegovo imenovanje nije definitivno, nego privremeno rješenje, kako piše i sami provincijal: „Znamo, da i Vi imate razloge i dužnosti, koje Vas sprečavaju i čine težkim preuzimanje prefektske službe. Uza sve to – pro interim – nemamo komu drugomu da predamo naše djake-klerike nego Vama.“⁶⁸

Nešto više o fra Leonardovu djelovanju na širokobriješkoj gimnaziji nastojao sam doznati iz sačuvanih gimnazijalnih spisa, prije svega kronike gimnazije i godišnjih izvještaja o radu Gimnazije. Fra Leonard je državno odobrenje za rad u školi dobio 20. svibnja 1939. Rješenje kojim je „postavljen za suplenta privatne franjevačke kl. gimnazije

⁶⁶ Provincijalov dopis od 17. ožujka 1944. (Arhiv Provincije: SP, sv. 142, f. 235).

⁶⁷ Dopis provincijalu od 8. kolovoza 1944. (Arhiv Provincije: SP, sv. 143, ff. 450-451).

⁶⁸ Arhiv Provincije: SP, sv. 149, f. 13.

na Š. Briegu“ izdalo je Ministarstvo prosvjete u Beogradu pod br. 11727.⁶⁹ Nije jasno je li možda, barem povremeno, nešto predavao i prije toga obdobljenja, dakle od polaganja završnog ispita u veljači 1939. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a možda i prije toga diplomskog ispita, ili je predavati počeo tek u školskoj 1939/40. godini. Svakako, u gimnazijskom izvještaju za 1938/39. god. i njegovo se ime nalazi među predavačima: predaje francuski jezik I.a, II.a, III. i IV. razred te je prefekt u konviktu.⁷⁰ Vjerujem da se to ipak odnosi samo na drugo polugodište 1938/39. god.

Na temelju godišnjih izvješća Franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu vidljivo je da je fra Leonard predavao upravo one predmete koje je diplomirao. Tako je u šk. 1940/41. godini predavao latinski jezik I. razredu (u dva odjeljenja), tjedno ukupno 10 sati, te II. razredu, tjedno 5 sati, dok je francuski jezik predavao IV. razredu, tjedno 4 sata. Tako je tjedno imao ukupno 19 sati. K tome je bio donadstojnik konvikta za vanjske đake koji su se također – uz sjemeništare – školovali kod franjevac (nadstojnik konvikta bio je fra Fabijan Paponja). Te je godine ukupan broj đaka – sjemeništara, vanjskih đaka (koji su stanovili u svojim kućama i odatle pohađali gimnaziju) i konviktoraca – bio ogroman: ukupno je bilo upisano čak 425 đaka, a na kraju godine ih je ostalo 412.⁷¹ Sljedećih godina, očito zbog početka rata i osiromašenja puka, kao i zbog sve veće nesigurnosti, broj se đaka smanjivao: tako ih je u šk. 1941/42. godini bilo 374, u šk. 1942/43. godini 324, a u šk.

⁶⁹ Arhiv Provincije: Osobnik Ic, f. 52. Usp. A. Marić, Ispiti zrelosti, str. 205, 222.

⁷⁰ Izvješće Franjevačke velike gimnazije na Širokom Brijegu za šk. 1938/39. godinu, Mostar, 1939., str. 4-5.

⁷¹ A. Marić, Ispiti zrelosti, str. 205, 208.

1943/44. godini 313.⁷² Fra Leonardo je šk. 1943/44. godine predavao samo latinski jezik: u II. razredu imao je 4 sata tjedno, u IV. razredu (u dva odjeljenja) 6 sati i u V. razredu 5 sati, što znači ukupno 15 sati tjedno. Francuski se jezik u toj šk. godini uopće nije učio. Nadomjestio ga je njemački.⁷³

Fra Leonardov karakter

Preživjeli đaci širokobriješke gimnazije su se nakon propasti komunizma, tada već kao starci, okupili i iznijeli svoja sjećanja na gimnazijski način života i osobito na svoje pobijene profesore i odgojitelje.⁷⁴ Progovorili su tako i o fra Leonardu Rupčiču, koji im je (barem nekima od njih) bio i profesor i razrednik i odgojitelj (prefekt u konviktu). Većina ga se sjeća kao asketskog tipa, povučena u sebe, neki su ga štoviliše doživljavali kao da je bio bolestan. „Ako se ikome od naših fratara mogla pripisati askeza, onda je to on, jer takvu je sliku pružao: hodao bi k'o na smrt bolestan, pokretima, jedva tihi hod, a držanje kao da ima grčeve. Čak smo mislili da od nečega pati.“ Možda je to držanje i stvarno imalo veze s njegovim želudčanim teškoćama, o kojima je gore bilo riječi? „Hodao je pobožno kao da ide na pričest. Red, rad, sveta poslušnost, to su bili njegovi vrhovni zakoni.“ Kolege profesori i đaci zvali su ga zbog njegove poniznosti i uzornosti „ovčicom Božjom“. Zanimljiva je svakako napomena da je bio „napredan“, „demokrat“, pa tako u odgoju nije primjenjivao

---

⁷² A. Marić, Ispiti zrelosti, str. 213, 219, 225.

⁷³ A. Marić, Ispiti zrelosti, str. 222.

⁷⁴ Izvatke iz njihovih sjećanja donio je J. Tomašević-Koška, Istina o ubijenoj gimnaziji, Zagreb, 1997.

fizičke mjere, kao i ona da je bio „bez političke obojenosti“. Ipak mu to nije pomoglo da ga partizani ne ubiju, isto kao i one koji su bili politički „obojeni“.

U ulozi profesora nastojao je naučiti đake gradivo, a ponavljao je i više puta ako je bilo potrebno. „Kao profesor bio je odlučan u tumačenju, čak se činilo malo spor, no tako je znanje lakše sjelo. I ispitivanje nije bilo temperamentalno no predmetno i povezano. Svi bi se osjećali neugodno kada našem fra Leonardu ne bi znali. Ako si 'progutao' tu jedinicu žurio bi se brže bolje to ispraviti maltene zbog njega.“ U nastavi je bio točan, „redovno bi ispitivao a onima koji su slabiji bi zdušno pomagao dok ne nauče. Trudio se oko svakog đaka za što bolji uspjeh.“ Konviktorcima je kao odgojitelj ostao u lijepom sjećanju: „Zadatak od nadstojnika konvikta da se što više druži s đacima on je ostvarivao uzorom i redom dnevnim i kućnim navikama, a sve je to postizao nenametljivim uzorom, nježno kao pravi otac.“

Na kraju donosim dva svjedočanstva koja na neki način zaokružuju sliku o fra Leonardu: „Osjećao sam ga kao silno privrženog svome pozivu i svećeničkom i profesorskom. Učio nas je uzorom korektnosti, ljudskosti, poštenju, jer je on takav bio na visini svog zadatka.“ Drugo ga određuje između povučenosti i dobrote: „Nije se smijao, no uvijek je bio dobronamjeran, raspoložen, miran, tih i nenametljiv, neobične dobrote.“⁷⁵

---

⁷⁵ J. Tomašević-Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 114-117.

Posljednji dani i smrt

Kakav je bio za aktivnog života, povučen i šutljiv, takav je bio i u posljednjim danima života, dakle kad su partizani osvojili Široki Brijeg, u veljači 1945.⁷⁶ Nije se moglo nadati dobru, ali ipak nitko ni slutiti nije mogao da će se partizani tako brutalno obračunati sa svojim neistomišljenicima i ideološkim protivnicima, da će ih naime pobiti po kratkom postupku, bez ikakva suđenja. Odmah po zauzimanju samostana (7. veljače 1945. u 10 sati) sabrali su sve fratre, svećenike i klerike, kao i đake i druge koji su se tu zatekli, u zbornicu te uskoro potom sve one koji su nosili habit odveli u samostansko dvorište, ubili, ubacili u protuzrakoplovno sklonište, polili benzinom i zapalili.⁷⁷

Fra Leonard se nije nalazio u toj skupini franjevac koji su ubijeni prvi dan. On se s drugom skupinom fratara i civila sklonio u fratarsku mlinicu i hidrocentralu na rijeci Lištici. Nakon završetka borbi partizani su ih 8. veljači pozvali u samostan. Od fratara su tu bili: fra Andrija Jelčić, gvardijan, fra Bonifacije Majić, profesor u mirovini, fra Rade Vuksić, direktor Gimnazije, fra Fabijan Paponja, ravnatelj Konvikta za vanjske đake, fra Leonard Rupčić, profesor, fra Miljenko Ivanković, klerik, te braća laici fra Melhior Prlić i fra Fabijan Kordić. Sve su ih, skupa s tamo pronađenim đacima i civilima, smjestili u fratarsku zbornicu. Potom su civile pustili da idu kućama, đake su poslali u Ljubuški i Trebinje u

---

⁷⁶ Opširnije o borbama za Široki Brijeg gl. J. Tomašević-Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 163-194.

⁷⁷ Usp. J. Tomašević-Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 200-212.

partizansku vojsku, a svećenike i obučene klerike su odveli u nepoznato. Kasnije su, prema svemu sudeći, svi završili život u podbiokovskim vrtacama, u blizini Zagvozda.⁷⁸

Fra Leonard se – prema kasnijim svjedočanstvima – u tim teškim trenucima pokazao prisebnim i s povjerenjem u Božju providnost. O tome svjedoče preživjeli đaci koji su s njim i s drugima bili u mlinici: „Davao je održavanje u mlinici, kada se sve činilo izgubljenim, pa i život, makar su tu bili gvardijan i direktori gimnazije i konvikta. Tu je bio tih, kao i uvijek šutio i ni s kim nije komunicirao, bio je samo jako zamišljen. Uvukao se u jedan uvučeni dio zgrade za koji je vjerovao da je nešto sigurniji od granata. Dakako da je prirodno sklanjanje u vrijeme kada je sve bilo neizvjesno“ (Ivan Žan Bubalo). „U mlinici bio je stalno naslonjen na lakat, zamišljen, ili je neprestano ispovijedao“ (Karlo Kutle). Kad su se sutradan (8. veljače), nakon što je prestala pucnjava, fratri popeli na Brijeg, ne znajući još uvijek što je snašlo one koji su tu bili zatečeni jučer, partizani su ih sproveli u profesorsku zbornicu: „U zbornici nakon prijetnje partizana 'da svi predaju oružje, a profesori puške', on je vidjevši kuda sve to ide, ponovno dao grupno određenje svima vjernicima. Doimao se tada još ozbiljnijim“ (fra Dobroslav Begić).⁷⁹

Istoga su ih dana (8. veljače) partizani potrpali u kamion i nekamo odvezli sa Širokog Brijega. Posljednji put je fra Leonard viđen na prolazu kroz Zadvarje: prepoznao ga je njegov đak Tomo Čizmić kroz škure, na kamionu punom ljudi.⁸⁰ Što je bilo nakon

⁷⁸ A. Marić (et al.), *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007, str. 96-106.

⁷⁹ J. Tomašević-Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 117; usp. A. Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, str. 105.

⁸⁰ J. Tomašević-Koška, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 117-118.

toga, nitko ne zna sa sigurnošću. Ipak se s najvećom sigurnošću može zaključiti da je fra Leonard svoj život završio s partizanskim metkom u potiljak negdje u gudurama u blizini Zagvozda. O tome je kružila priča od početka, još tamo od 1945., ali se uglavnom nitko nije javno smio o tome očitovati, jer su ljudi živjeli u silnom strahu. Svakako, preživjeli su franjevci u vrijeme onoga daška slobode početkom 70-ih godina 20. stoljeća, koji se redovito naziva „hrvatskim proljećem“ već imali pouzdane dojave da su njihova braća pobijena upravo u blizini Zagvozda, a to je bila upravo ona skupina koja je odvedena sa Širokog Brijega 8. veljače – među njima i fra Leonard Rupčić. S propašću komunizma javili su se svjedoci, a u lipnju 1990. *Glas Koncila* objavio je nekoliko članaka o skupini franjevaca i civila koji su bili brutalno mučeni i nakon toga poubijani u blizini Zagvozda. Štoviše, 29. prosinca 1990. splitsko-makarski nadbiskup Ante Jurić slavio je u Zagvozdu misu za pobijene partizanske žrtve na tome području, a među njima na osobiti način za hercegovačke franjevce. Međutim, rat koji je uslijedio 1991., kao i inercija franjevačke zajednice, učinili su da su i ta sigurna saznanja o mjestu pogubljenja skupine hercegovačkih franjevaca pomalo pala u zaborav. Trebalo je opet čekati gotovo 15 godina da bi započela stvarna i terenska istraživanja koja bi konačno riješila sudbine osmorice, a možda i više, hercegovačkih franjevaca pred kraj Drugoga svjetskog rata.⁸¹

Nakon što je uprava provincije hercegovačkih franjevaca 4. studenog 2004. osnovala Povjerenstvo za pripremu kauze mučenika, pročelnik Povjerenstva fra Ante

---

⁸¹ A. Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, str. 107-118.

Marić pokrenuo je akciju za pronalaženje posmrtnih ostataka navedene skupine franjevac ubijene u blizini Zagvozda. Potraga je donijela rezultate: nakon dojave nekih svjedoka iz Zagvozda započelo je otkopavanje na Đoginoj ledini, gotovo nepristupačnom terenu kod Zagvozda, zapravo u jednoj vrti u bespuću u kojoj – za razliku od okolnoga zemljišta – nije bilo nikakva raslinja, niti su u njoj od 1945. koze htjele pasti travu. Iskapanja na Đoginoj ledini trajala su 14 dana, od 6. do 19. travnja 2005. Iskopani su ostaci 18 kostura i preneseni na DNK analizu na patologiju u KBC „Firule“ u Splitu. Do danas su – u najvećoj mjeri zalaganjem dr. Marije Definis-Gojanović – identificirani ostaci trojice franjevac: fra Melhiora Prlića, brata laika, fra Zdenka Zupca, župnika u Ružićima (1943.-1945.) i fra Julijana Kožula, župnika u Veljacima (1944.-1945.). To pak znači da se bile netočne vijesti da bi posljednja dvojica bila ubijena negdje u okolici Ljubuškog. Oni su priključeni onoj skupini franjevac koji su se skrivali u mlinici i hidrocentrali te 8. veljače 1945. odvedeni sa Širokoga Brijega u nepoznatom pravcu, a sada je jasno: u pravcu Zagvozdu te tamo bili pogubljeni.⁸² Među njima zasad nije identificirano i tijelo fra Leonarda Rupčića, ali gotovo da nema nikakve sumnje da je jedno od 18 iskopanih tijela na Đoginoj ledini upravo njegovo.

Svjedoci koji su se usudili progovoriti tek 1990. ili pak 2004. godine govore o velikoj brutalnosti s kojom su partizanski krvnici pogubili skupinu u Zagvozdu, a o tome nedvosmisleno svjedoče i pronađeni ostaci kostura prilikom iskopavanja 2005. godine:

---

⁸² A. Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, str. 125-237.

bili su svezani žicom za zapešća i za vrat, kao i međusobno, s drugom žrtvom. Ako se može dati nekakva rekonstrukcija, žrtve su u kamionu prevezene sa Širokog Brijega, a usput su im ubačeni i još neki franjevci u Ljubuškom, s jasnom nakanom da ih se pogubi na tajnom i nepristupačnom mjestu. Tako su, vjerojatno već sutradan, 9. veljače dovezeni u Zagvozd, u zaselak Lovrinčice, a potom u jednu usamljenu kuću na posami, na lokalitet zvan Sudišće. Tu su kuću još 1941. Talijani spalili zbog dojave da je vlasnik bio partizanski doušnik, pa je izvana izgledala očuvana, ali unutra nije bilo podova. Tako su partizani skupinu od 18 zatočenika, među kojima je najviše bilo hercegovačkih franjevaca, vanjskim stubama popeli na prvi kat, a onda ih s vrata pustili ili gurnuli unutra. Kako unutra nije bilo poda, svi su oni propali u podrum, niz liticu visoku 7-8 metara. Već tada su se u mraku i ne nadajući se padu, žicom međusobno povezani, morali polomiti, a neki su možda i smrtno stradali. Čuli su se strašni jauči. Nakon toga su uslijedili pucnji iz vatrenoga oružja, da slučajno tkogod ne bi preživio. Na kraju su sve okončali bacajući bombe u tu izbu tako da je nakon završetka operacije sve uokolo bilo krvavo. Sutradan su ih pokopali u jedan vrtao nedaleko od kuće u kojoj su ih pobili. Međutim, kako je vlasnik kuće Jure Radić i sam bio partizanski odbornik, on se protiv toga pobunio i tražio da se tijela uklone iz njegova vrtla.

Tako su prisilili neke domaće ljude koji su pobijene iskopali iz zemlje, u kojoj su bili tako plitko ukopani da su nekima još noge virile iz zemlje, te ih prenijeli u drugi vrtao kojih stotinu metara udaljen od Radićeve kuće i tu ih pokopali. Ta se vrtača zove Đogina ledina, gdje su 60 godina kasnije (1945.-2005.) i iskopane kosti onih koji su nevini bili u blizini pobijeni i tu pokopani. Vođa operacije ubijanja bio je, prema pričanju, domaći partizan

Marijan Lubina.⁸³ O fra Leonardovoj je smrti zabilježio dr. fra Častimir Majić: „Njegov život pretočen je u žrtvu koja obvezuje i potiče na razmišljanje. U hladnom mjesecu veljači potekla je i njegova topla krv i izlila se u bespuća dalmatinske ilovače dok se njegovi ubojice raspršiše po tajnim skrovištima, opsjednuti okrutnošću nekontrolirane savjesti.“⁸⁴

Tako je fra Leonard, povučeni i tihi franjevac, profesor latinskoga i francuskog jezika na čuvenoj franjevačkoj gimnaziji, k tome odgojitelj đaka, čovjek koji zacijelo nikome u životu nije učinio nikakva zla, završio na jednome od bezbrojnih stratišta, bez suđenja i krivice, sa skupinom svoje braće franjevaca. Život je izgubio doslovce samo zato što je nosio habit i što je od novih vlastodržaca, ljudi bez ikakva karaktera i ikakvih moralnih ograda, bio smatran ideoloških protivnikom. Daj Bože da makar i njegovim posmrtni ostaci budu identificirani te i on konačno bude pokopan u središnjem žrtvoslovnom mjestu hercegovačkih franjevaca, u bazilici na Širokom Brijegu, kao i trojica gore spomenuta koja su u međuvremenu identificirana. No bez obzira na identifikaciju, nema nikakve dvojbe da je on mučenik „in odium fidei“ (iz mržnje na vjeru) i kao takav naš zagovornik na nebu.

dr. fra Robert Jolić,
*napisano za predavanje o fra Leonardu Rupčiću održano 31. srpnja 2009.,
prvi dan trodnevnice sv. Stjepanu u crkvi na Hardomilju*

---

⁸³ A. Marić, Tragom ubijenih hercegovačkih fratara, str. 107-118, 131-136.

⁸⁴ C. Majić, U nebo zagledani, str. 201.

